

YTTERJÄRNA KYRKA

**Kyrkokaraktiseringsprojektet i Strängnäs stift (2002-2008)
Uppdragsgivare: Strängnäs stift. Utförare: arkindus (2007)**

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av Ytterjärna kyrka
Ytterjärna socken, Ytterjärna kyrka 1:1, Strängnäs stift, Södertälje kommun,
Stockholms län, Södermanland

Arkindus
Jean-Paul Darphin
Byggnadsantikvarie FK, KKA, ICCROM

Rapport: 2008:01
Reviderat: 09-08-10

Beskrivning och historik

Kyrkomiljön

Ytterjärna socken består av odlingsbygd, med i norr kuperade skogsområden, som utsträcker sig längs med och väster om Järnafjärden. Ett stort antal fornlämningar, bl.a. gravfält, runstenar och fornborgar vittnar om områdets tidiga betydelse. När kyrkan uppfördes under medeltiden stod den på en strategiskt viktig plats; vid den gamla landsvägen mellan Södertälje och Nyköping och i anslutning till segelleden mellan Östersjön och Mälaren. Ännu brukas gamla vägen, parallellt med den nya E-4:an som utsträcker sig längre bort i väster.

Bygden och kyrkan har genom århundraden dominerats och präglas av Sparreätten, med sätesgård vid Däderö.

Ytterjärna kyrka är uppförd på en avlång och smal åsrygg som följer strandlinjen. I ett något högre läge, strax sydväst om kyrkan, ligger klockarbostaden och gamla kyrkskolan med tillhörande uthus. Klockarbostaden ligger vinkelrätt med södra kyrkogårdsmuren. I öster har åsryggen en brant avslutning mot Järnafjärden. Åsen har sparsam vegetation av lövträd, buskar och enstaka barrträd.

Nedanför åsslutningen i sydväst ligger en större gård. Norr om åsen finns numera en båtklubb vars brygger ansluter till stranden. Åsen och kyrkan nås genom en grusväg som ansluter till gamla landsvägen.

Kyrkoanläggningen

Ytterjärna kyrka omgärdas av en kyrkogård som utsträcker sig åt alla väderstreck. Kyrkogården har liksom kyrkan en dominerande plats i landskapet. Det är oklart när kyrkogården fick sin nuvarande utformning, men i handlingar från 1700-talet omnämns en bogårdsmur med bräddäckning.

Kyrkogårdens anläggning har präglats av den kuperade terrängen; den omgärdas av en kallmurad stenmur som även fungerar som stödmur åt fyllningsmassor, vilka är betydande i östra delen där nivåskillnaden är störst. I övrigt sluttar gravkvarteren svagt åt skilda håll. Nivåskillnaden mellan tornets port i väster och marken har på senare tid jämkats genom ifyllningar som bildar en jordramp mot portalen.

Muren anges ha varit betydligt högre då den ursprungligen fungerade som bogårdsmur; murkrönen har numera delvis mosstäckning. Ursprungligen hade kyrkogården troligen endast en ingång, i söder. En grindöppning finns numera även i norr och i väster har del av gamla muren rivits för att möjliggöra tillträde till en teknisk byggnad som uppförts strax utanför muren. Ingångar i söder och i norr är försedda med putsade grindstolpar, som skyddas av plåthuvor. Grindstolparna är från 1829; i norr kröns de av förgyllda äggformade klot och i söder av lyktor. Stolparna bär järngrindar, pargrindar, som tillkom 1938.

Inom kyrkogården och längs med muren löper en trädkrans; södra allén markeras av två träd. I övrigt saknar kyrkogården vegetation. De vida gravkvarteren är gräsbevuxna och indelas endast av enstaka grusalléer. Huvudallén, som löper förbi tornets portal, förenar de två ingångarna i norr och söder, vilka ligger i axel med varandra.

Huvuddelen av gravvårdarna finns söder om kyrkan; i norr finns endast ett fåtal gravar. Bland gravarna finns ett antal äldre gravvårdar. Norr om kyrkan ligger även ett delvis nedgrävt gravkor som har murade och putsade väggar. Invändigt är byggnaden tunnvalvd, under ett karnissvängt tak täckt med kopparplåt. Entrén har omfattning av huggen sten samt en kopparklädd dörr under ett tälttak med kors. Gravkoret är troligen uppfört under andra hälften av 1800-talet. I nordöstra hörnet av kyrkogården ligger en byggnad som tidigare brukats som likbod. Den har två sidor sammanbyggda med bogårdsmuren och är murad av gråsten, delvis vitputsad och täckt med korrigerad plåt. Norra gaveln samt dörrarna är bräddfodrade och rödmålade. Likboden, härrör troligen från 1800-talets första hälft. Strax söder om likboden ligger två större äldre familjegravar. Nära kyrkan, väster om tornet, står en runsten.

Utanför kyrkogården, på södra sidan, ansluter gräsplaner och grusgångar till ingången vid södra grinden. En stig ansluter till norra grinden. Utanför södra ingången, mot öster och längs med muren har en minneslund anlagts i åsens östra sluttning. Platsen markeras av ett stort träkors.

Strax söder om kyrkan, utanför kyrkogårdsmuren, står gamla klockarbostaden och kyrkskolan.

Kyrkan

Den första kyrkobyggnaden uppfördes troligen vid 1100-talets slut och var betydligt mindre än nuvarande kyrka. Av den äldsta kyrkan återstår murverk som utgör nedre delen av tornet samt stommen i långhusets västligaste travé.

Under tidigt 1300-tal skedde den första stora förändringen. Det smala romanska koret i östra gaveln revs och kyrkan förlängdes åt öster. Även nuvarande sakristia med sitt tegelvalv torde ha tillkommit vid denna tidpunkt. Under perioden målades även kyrkan invändigt, spår av dessa äldre målningar består på långhusets norra vägg.

Under första hälften av 1400-talet påbyggdes tornet; vapenhuset mot södra långväggen tillkom förmodligen också under perioden. Kort därefter uppfördes även den s.k. Dåderökyrkan; ett sidokapell som tillfördes mot södra långmuren. Valvmålningarna i kapellet har daterats till början av 1460-talet.

Omkring 1600 välvdes kyrkans långhus, som då bestod av två travéer närmast tornet. På 1640-talet förlängdes kyrkan åt öster med tre välvda travéer och ett nytt kor med tresidig avslutning tillkom; under det nya koret anlades en gravkammare. Vid 1600-talets mitt restes även en ny tornspira. På 1740-talet ersattes dock spiran med en tidsenlig tornhuv, krönt med lanternin. På 1810-talet skapades västra portalen i tornet medan den ursprungliga ingången i södra långväggen igenmurades och vapenhuset revs. Mot slutet av seklet gavs fönsteröppningarna en enhetlig form. Då hade kyrkan utvändigt fått, i stort, sin slutliga utformning.

Kyrkobyggnaden består numera av ett långhus med tresidigt kor i öster, torn i väster, sakristia i norr och ett sidokapell mot södra långsidan. Murarna är spritputsade och alla tak bär kopparplåt.

De yttre förändringarna påverkade även kyrkan invändigt. Inredning tillkom eller förnyades. Från den medeltida perioden återstår endast fragmentiska delar av inredningen, dopfunten, träskulpturer, delar av altarskåpet samt de praktfulla valvmålningarna i sidokapellet. Från stormaktstiden på 1600-talet kvarstår den exklusiva och påkostade predikstolen och Sparreättens praktfulla begravningsminnen med gravvalv. På 1750-talet fick kyrkan slutna bänkar som avlägsnades för att i en anpassad form återskapas på 1940-talet. Orgeln med sin tidstypiska och eleganta empirefasad anskaffades på 1810-talet och några år senare ombyggdes tornets nedre våning till vapenhus. På 1890-talet genomfördes en omfattande renovering som inverkade bl.a. på bänk- och korinredningen, golven och valven. Vid den stora restaureringen på 1940-talet försökte man till viss del återskapa den tidigare karaktären i kyrkorummet. Slutna bänkar återställdes, medeltida målningar togs fram, cementgolven täcktes med tegel m.m. samtidigt infördes tekniska förbättringar och installationer.

KULTURHISTORISK KARAKTERISERING OCH BEDÖMNING

Den medeltida kyrkan uppfördes med ett dominerande och strategiskt läge; på gränsen mellan skärgård och slättbygd och intill uråldriga kommunikationsleder på vatten och land. Bygdens historia samt kyrkans byggnadsutveckling blev från och med 1500-talet starkt knuten till Sparreätten; med sätesgods vid Dåderö på Mörkö. Även inredning, gravvalv och begravningsminnen förtäljer om ättens inflytande.

Exteriören med sina vitputsade fasader, klockformade huv och spetsbågiga fönster bär spår av olika tiders stilideal. Om kyrkans medeltida ursprung vittnar det kraftiga tornet som ursprungligen saknade portal samt sidokoret med ribbvalv och samtida målningar. Kyrkan som flera gånger förlängts och förändrats har kvar betydande delar av sitt medeltida murverk. Undantagna är långhusets tre östliga travéer och det tresidiga koret som tillfördes på 1600-talet. Södra fasaden domineras av sidokoret från 1460-talet, den s.k. Dåderökyrkan, ett av få bevarade helgonkor av det slaget i Mälardalen. Tornhuvunen med lanternin från 1750-talet är representativ för nyklassicismens tillägg. Tornets portal, från 1819 då även vapenhuset mot södra långväggen revs, är ett uttryck för förändrade tider och funktioner.

Invändigt karakteriseras kyrkan av ett ovanligt långsmalt kyrkorum välvat med ribbvalv och stjärnvalv och med valvöppningarna mot Dåderökyrkan. Ovanliga för Södermanland är kyrkans kalkmålningar från 1300- och 1400-talet, i synnerhet de rika valvmålningarna i sidokoret.

Kyrkans nuvarande interiör präglas till betydande del av 1890- och 1940-talens renoveringar och rådande uppfattningar och värderingar. Långhusets och Dåderökyrkans nuvarande bänkinredning är en rekonstruktion av de ursprungliga slutna bänkarna. Kor och läktare ansluter till bänkinredningen och speglar 1940-talets restaurering. Predikstolen, med intarsia och sniderier av hög konstnärlig kvalitet, är en gåva från den betydande ätten Sparre vars talrika anvapen och huvudbaner hänger i kyrkan.

Ytterjärna kyrka ingår i ett område av riksintresse för kulturmiljövården; K3 Mörkö-Oaxen. Området innefattar även kustremsan mellan E4 och strandområdet längs med Järnafjärden och Stavbofjärden

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Kyrkan med sitt dominerande läge; i anslutning till den ännu viktiga sjöleden i öster, gamla vägnätet i väster och kringliggande jordbruksbygd speglar en tusenårig historia och utgör ett viktigt sjö- och landmärke
- Kyrkogården och kringliggande äldre bebyggelse utgör tillsammans med kyrkan en samlad och homogen miljö
- Medeltida murverk som ingår i nuvarande kyrka och utgör ett viktigt historiskt dokument över kyrkans byggnadshistoria
- Långhusets målningensfragment från 1300-talet hör till de få kända i Södermanland
- Interiörens senmedeltida prägel som framträder särskilt i sakristian och i sidokapellet med delvis bevarade valvmålningar
- Dåderökyrkan med sina för landskapet relativt ovanliga kalkmålningar från 1400-talet är ett av landets få bevarade helgonkor
- Stormaktstiden har avsatt markanta spår genom det tresidiga koret, gravvalvet under koret, den praktfulla predikstolen samt huvudbaner och anvapen för ätten Sparre.
- De ovanligt många och praktfulla begravningsminnen som hör samman med den inflytelserika Sparreätten; bl.a. gravvalv, baner, vapen, kistor
- Resterna av kalkmålningarna från tidigt 1600-tal är representativa för Södermanland och Närke. Landet i övrigt är relativt fattigt på kyrkomålningar från denna period.
- Orgelfasaden från 1817 är representativ för empirens stilspråk
- Kyrkogårdens genuina karaktär med enkla gräskvarter och ett flertal äldre gravvårdar, gravkammare och likbod. Även den ålderdomliga och omfattande muren med putsade grindstolpar från 1820-talet.

Källor och litteratur:

Antikvarisk topografiska arkivet (ATA), handlingar

Södra Öknebo församlings arkiv (SÖ)

Bohrn, Erik. 1948. *Ytterjärna kyrka*

Bohrn, Erik; Schnell, Ivar. 1976. *Ytter-järna kyrka i: Sörmländska kyrkor 106*

Sparre, Per. 2002. *Sparrarnas spännande gravvalv i: Arte et Marte, 2002:2*

Strandin Freij, Anna-Stina. 2002. *Stormaktstidens spår i Ytterjärna kyrka*

Sparre, Per. 2002. *Sparrarnas spännande gravvalv i: Arte et Marte, 2002:2*

Fältinventering: 08-01-29

Inventerare: Jean-Paul Darphin, Arkindus

Ansvar kulturhistorisk karakteristik och bedömning: Jean-Paul Darphin,

Datum för bedömning: 08-02-05

Sammanställning: Jean-Paul Darphin, Arkindus.

Fotograf , datum/ år: Jean-Paul Darphin, Arkindus. 08-01-29

Text reviderad: 09-08-10

Händelselista Ytterjärna kyrka

1100-talet	En mindre kyrkobyggnad med torn uppförs. Exakta årtalet är okänt
1200-talet	Dopfunten från Gotland anskaffas
1300-talet	Korets rivs och långhuset förlängs. Sakristian tillkommer
1400-talet	Tornet byggs på och förhöjs. Troligen uppförs ett vapenhus mot södra långsidan
1442	Storklockan anskaffas, troligen samband med tornets ombyggnad
1460-1469	Sidokoret (Dåderökyrkan) uppförs mot södra långväggen. Vålvning och valvmålningar är samtida med koret
1640-1660	Tornet får ny tornspira
1652	Predikstolen anskaffas (gåva)
1740-1741	Tornhuv ersätter spiran. Fönstren i långhuset vidgas
1759?	Ny bänkinredning med slutna bänkar
1799	Långhusets befintliga fönster utvidgas; nya tas upp
1817	Orgeln anskaffas
1819	Vapenhuset på södra långsidan rivs; dörröppningen muras igen. Ny portal skapas i tornet västra vägg (nuvarande portal)
1890	Spåntäckning på taken ersätts med plåt
1896-1897	Fönsteröppningar i långhuset ändras och får sin nuvarande form. Trägolven ersätts med betonggolv. Valven målas med dekor av slingor. Ny öppen bänkinredning, ny altaruppsats, ny altarring
1948-1949	Framtagning och konservering av medeltida vägg- och valvmålningar. Ny täcksten över Sparrevalvets ingång i koret. Kaminer borttages; elektrisk värme installeras. Orgelläktaren utvidgas mot öster. Ny slutna bänkinredning ersätter de öppna bänkarna. Cementgolvet täcks med tegel. Nytt murat altare, altarringen ombyggs: Nya innerfönster
1972	Automatisk styrning för klocka, ringning och ljudluckor installeras
1983	Tornet täcks med kopparplåt, efter stormskada
1984	Restaurering; äldre puts målningar tas fram
1988	Övriga tak täcks med kopparplåt
1991	Nya el- och värmeinstallationer
1997	Lagning av putsskador, valv och väggar samt rengöring av ytor invändigt Putslagning och avfärgning utvändigt. Även målning av snickerier
1998	Dörröppning skapas i norra korväggen (utrymningsdörr)
1999	Ny skåpinredning i sakristian. Tre bänkrader borttages i sidokoret
2000	Åtgärder i Sparreska gravvalvet (skadade kistor). Ommålning av fönster utvändigt

Bildsammanställning Ytterjärna kyrka

B 01	08-01-29	– Kyrkogårdens nordöstra del, m. gravkor, likbod och runsten	fr. SV
B 02		– Kyrkan, och till vänster klockarbostaden	fr. S
B 03		– Minneslund, söder om gamla kyrko- gården; i bakgrunden Järnafjärden	fr. V
B 04		– Kyrkan fr. V	fr. V
B 05		– Kyrkan med sidokoret mot södra långväggen	fr. SV
B 06		– Norra sidan med koret och sakristian	fr. NO
B 07		– Koret	fr. O
B 08		– Södra sidan med "Dåderökyrkan	fr.S
B 09		– Kyrkorummet fr. O	fr. O
B 10		– Orgeln, med fasad fr. 1817	fr. SO
B 11		– Predikstolen och ingången till sakristian; fr. S	fr. S
B 12		– Sakristian; fr. S	fr. S
B 13		– Sidokoret med valvmålningar. Begravningsvapen tillhörande Sparreätten	fr. N
B 14	08-01-29	– Sidokoret med Erik Larsson Sparres kista fr. 1674	fr V
B 15		– Sidokoret med valvmålningar och begravningsvapen	fr. NO

Se bildbilaga

B 01 – Kyrkogårdens nordöstra del, m. gravko likbod och runsten; fr. SV

B 02 – Kyrkan, och till vänster klockarbostaden; fr. S

B 03 – Minneslund, söder om gamla kyrkogården; i bakgrunden Järnafjärden; fr. V

B 04 – Kyrkan fr. V

B 05 – Kyrkan med sidokoret mot södra långväggen; fr. SV

B 06 – Norra sidan med koret och sakristian; fr. NO

B 07 – Koret

B 08 – Södra sidan med "Dåderökyrkan"

B 09 – Kyrkorummet fr. O

B 10 – Orgeln med fasad fr. 1817

B 11 – Predikstolen och ingången till sakristian; fr. S

B 12 – Sakristian; fr. S

B 13 – Sidokoret med valvmålningar. Begravningsvapen tillhörande Sparreätten; fr. N

B 14 – Sidokoret med Erik Larsson Sparres kista fr. 1674; fr. V

B 15 – Sidokoret med valvmålningar och begravningsvapen; fr. NO